

ПОНЯТТЯ «ВІДЧУЖЕННЯ» ТА «ПРИВЛАСНЕННЯ» В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Ганна Шевченко
Чернігів

Розглядаються особливості соціально-філософського осмислення поняття «відчуження» та «привласнення» українськими науковцями. Висвітлюється трансформація поглядів на їх сутність, форму та особливості проявів у сучасних культурних та соціально-економічних умовах.

Ключові слова: відчуження, привласнення, пізнавальне привласнення, культура.

Спроби сучасних науковців розв'язати найгостріші проблеми суспільного поступу сприяють відновленню уваги до проблеми відчуження і шляхів його подолання, або хоча б мінімізації наслідків, як для окремої особистості, так і для людства в цілому. Істотні зміни в суспільному бутті сьогодні пов'язані з необхідністю подолання неочікуваних наслідків світової економічної кризи. Системний руйнівний вплив кризи відчула на собі вся світова спільнота, що вимагає глибокого аналізу нинішньої ситуації з метою прогнозування подальших трансформацій суспільного поступу та попередження небажаних наслідків.

Це все спонукає українських дослідників по-новому розглянути важливі характеристики суспільної життєдіяльності під соціально-філософським кутом зору, зокрема, поняття «відчуження» та «привласнення», тому метою статті є простежити трансформацію поглядів на їх сутність, форму та особливості проявів у сучасних соціально-економічних умовах, чому до недавнього часу не приділялось значної уваги.

Отже, відчуження від особистості таких характеристик, які, в принципі, не можуть бути відчуженими – це індивідуальне світосприйняття, світорозуміння, світовідношення, національний дух – породжують відмежування людини від її родової сутності, її ества. Такі трагічні для особистості моменти зафіксовані в творчості славетних українців – Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка та інших. Їх ідеї були підхоплені, переосмислені в творчості В. Підмогильного, М. Хвильового, В. Стуса та зафіксували тотальну руйнацію людської сутності в тоталітарному суспільстві.

Сучасні українські філософи не залишилися осторонь досліджень цієї актуальної проблематики. Історико-філософському аналізу феномена відчуження приділяється увага в дослідженнях В. Горського, І. Бойченка, А. Єрмоленко, М. Михальченка. Як складний і суперечливий соціокультурний феномен розглядають відчуження О. Александрова, Г. Ковадло, О. Льовкіна, В. Табачковський та ін. У контексті екзистенціального підходу проблему відчуження осмислюють І. Бичко, О. Білянська, С. Куцепал, Н. Хамітов, Ю. Швалб. Проблематика відчуження в умовах сучасного соціуму розглядається в роботах М. Братасюк, О. Запорожченко, І. Ковальчук, Л. Ткаченко та ін.

У різних сферах життєдіяльності сучасної людини привласнення набуває різноманітних форм. Зокрема, «у духовній сфері привласнення виступає як гідність людини, в ідеологічній – як слава, популярність, в моральній – як авторитет, в етнічній – як обряд, ритуал, традиція, у лінгвістичній – як знак, образ, символ, лінія, фігура, у культурологічній – як архетип, менталітет тощо. У соціальній сфері привласнення зводиться до влади, престижу, панування» [4, 85].

Окремо постає проблема пізнавального привласнення світу, співмірності з ним, актуалізована в дослідженнях В. Шевченка, який застерігав, що поняття співмірності не тотожне гармонійності, не є еквівалентом індивідуальних реакцій певної суми людей на суспільні впливи. Про співмірність він говорить сучасними науково-філософськими термінами як про «синергетичний принцип: незначна інформаційно-енергетична потужність однієї людини збуджує, змушує рухатися і змінюватися все суспільство не в плані причинно-наслідкових зв'язків, а завдяки «віялу», «розсіюванню» одних і тих змін (варіантів однієї моделі поведінки) в усій культурі суспільства» [9, 120]. Люди, представники різних культур завдяки спілкуванню, обміну інформацією можуть говорити спільною мовою, діяти як культурно однотипні одиниці. Разом з тим вони здатні змінювати характер своєї діяльності та вводити суспільство та його норми в стан хаосу попри те, що кожна людина привласнює ті особливі «розсіяні» способи присутності в

даній культурі. У стані співмірності людина «індивідуально функціонує розмаїттям властивостей і дзеркалом суспільства. Але одночасно вона й розпадається на несумірні клаптики, віддзеркалюючись в усіх інших людях» [9, 120].

Проблему відчуження людини в українських джерелах пов'язують з розповсюдженням такого явища, як маргінальність. З кінця ХХ століття в результаті невдалих спроб реформувати усі сфери життєдіяльності, масового збідніння населення суспільство стикається з такими типовими виявами маргінальності, як деструкція національної свідомості, денаціоналізація, деперсоналізація, світоглядна розгубленість, втрата провідних світоглядних орієнтирів особистісного світовідношення та свободи. Знову перед людиною постає питання вибору її подальшої долі, способу взаємодії зі світом, відновлення наріжних орієнтирів світосприйняття та світовідношення. Як варіант вирішення даного завдання є ідеї привласнюючої життєдіяльності та «освоєність» світу, запропонована В. Табачковським.

Самим значним за своїми наслідками стає відчуження від людини її родової сутності, одна з передумов якого проявляється у втраті творчого характеру людської праці, що суперечить сутності людини як творчо-діяльної істоти. Іншою причиною відчуження родової сутності є втрата в розумовій діяльності такої важливої ознаки, як усезагальність, що унеможлиблює становлення людини як універсальної, різнобічно розвинутої особистості. Ще однією передумовою відчуження від людини її родової сутності є відчуження індивіда від культури, тобто від накопиченого людського досвіду суспільних стосунків.

Якщо людину сприймати як мікрокосм, то все, що притаманне соціальному устрою, культурі даного суспільства, відображається в ній. Тобто людина не детермінується суспільством, його культурою, а «безпосередньо зростає в культурі суспільства, про-живає і пере-живає себе в ньому, ніби всмоктуючи «соки культури» подібно до того, як рослина живиться «соками» землі» [9, 119].

Розкрити справжню суть «невидимої», «внутрішньої» людини можливо через «споріднене життя», вважає Г. Сковорода. Цим шляхом людина іде до Бога, намагаючись уникнути оманливого зовнішнього світу. «Шукаємо щастя по краях, по віках, по становищах, а воно скрізь й завжди з нами, як риба у воді, так ми в ньому, а воно біля нас шукає нас самих. Немає його ніде, тому що є скрізь. Воно ж подібне до сонячного саява: відкрий лиш вхід у свою душу. Воно завжди стукає у твою стіну, шукає проходу й не знаходить; а твоє серце темне й невеселе, і п'їтьма над безоднею» [6, 231].

Окремо слід коротко висвітлити роздуми відомих філософів з української діаспори, що не з власної волі опинилися за кордоном. Серед них Л. Шестов, Д. Чижевський, В. Петров, О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, В. Винниченко, Д. Донцов, В. Липинський та ін.

Сучасний світ, на жаль, не є ідеальним місцем для щасливого життя людини. Змінити світ на краще може сама людина, яка є основою соціального світу. Л. Шестов великого значення надавав виявленню першооснов людського буття, розгортанню людської долі, збереженню індивідуальності, цілісності та відстоював свободу думки. Людина сама має бути творцем своєї думки та вміти протидіяти впливам загальноновизнаних, універсальних шаблонів. Свобода думки не повинна бути затиснута в жорстку схему логічних суджень, бо звичка мислити логічно вбиває фантазію. «Насправді йдеться про те, що людина багатомірна, – і якщо її укласти в прокрустове ложе одного виміру, бодай навіть раціонально-когнітивного, неминуче втратить здатність самокритичності і ковзатиме в морок аутизму і розвалу особистості», – стверджує М. Попович [5, 77].

Процес пізнання об'єктивного світу має залишатися творчим процесом і одночасно супроводжуватися відповідальністю за його існування. Інакше особистість втрачає свою неповторність, індивідуальність, знеособлюється, перетворюється в «ніщо», в одномірне, абстрактне «Я». Втративши свою самість, людську гідність, така відчужена людина перетворюється на «трансцендентного», потойбічного істоті суб'єкта, стає «нічим», не викликає до себе ніякої зацікавленості, ніяких почуттів. Такий трансцендентний суб'єкт у ставленні до інших стає індиферентним, не має ніяких сердечних стосунків з людьми, не віддає нікому переваг, байдужий до чужих побажань, волі й гідності.

Розум та наука, що відірвані від совісті людини, відповідальності за результат, перетворюються в культ, що може призвести до неочікуваних, загрозливих наслідків.

Спостерігаючи за наступом науки та зростанням ролі техніки Л. Шестов, ще на початку ХХ століття, застерігав людей про майбутні екзистенціальні колізії. Серед них виділяє загрозу відчуження людини, формування раціоналістично-механічного типу особистості, штучної істоти, «ніщо», одномірного, абстрактного «Я». Реалістично оцінюючи загрозу технократизму, філософ закликає до конкретних дій за збереження життя на землі, відстоює права та свободу особистості перед культом необхідності, збереження її індивідуальності.

Основною ознакою кризи епохи модерну В. Петров вважає «несталість буття» та «несталість особи». Почуття нестабільності виникає у людей в результаті руйнівного впливу техніки, що виходить з під контроль людини, загрожує техногенними катастрофами, породжує страх та невпевненість стосовно майбутнього. Така «нестала особа» є відчужена особа, загублена у вирі сумнівних істин. А оскільки раціоналістичний підхід опанування світом не виправдав себе, підвів людство до краю прірви, то порятунок можна очікувати повернувшись до ренесансних традицій, вважає він.

Автор оригінальної концепції «українського персоналізму» О. Кульчицький поділяв думки західноєвропейських мислителів стосовно розвитку культури через кризові стани. Досліджуючи особливості кризи сучасної культури, він доходить висновку, що її спричинила зміна ієрархії цінностей. На зміну справжніх цінностей – етичних, естетичних, релігійних тощо, приходять економічно-технічні, які й визначають новий тип технократичної культури, що здійснює руйнівний вплив на особистість. Деперсоналізація, внутрішнє спустошення, автоматизація – це все ознаки відчуження людини, яке зростає в умовах нової культури. Осмислити сенс людського буття філософ намагається з позицій філософсько-антропологічного підходу. Великого значення він надає процесу самопізнання та реалізації людини як творця відповідно до свого покликання.

Ідеї екзистенціалізму близькі Б. Цимбалістому. Людина має свідомо визначитися у своїх стосунках із зовнішнім світом, навчитися контролювати свої інстинктивні потяги, сформувані почуття відповідальності за власні дії, створити та постійно вдосконалювати свою систему цінностей, яка буде визначати її поведінку. Тільки в діяльності людина визначає і творить себе. Діяльність має бути спрямована на благі справи для інших людей, боротьбу за справедливість, пошуки добра навколо себе. Особливе значення має індивідуальна відповідальність кожної людини за власні дії перед спільнотою, що зміцнює та гармонізує функціонування суспільства в цілому [8].

Українські філософи в кінці ХХ - початку ХХІ століття фіксують в Україні, як власне в усьому світі, зростання екзистенційно-антропологічної кризи, злам світоглядних орієнтирів і намагаються в контексті змін осмислити актуальні проблеми людського існування в умовах соціальних трансформацій сучасності, смисл національної історії. Їх увагу привертають явища зростання відчуження, і кожен по-своєму намагається розглянути та вирішити цю проблему. Так Н. Хамітов аналізує феномен відчуження в контексті осмислення феномена самотності. Основною проблемою сучасності є екзистенційна відокремленість, відчуженість людини від самої себе, від інших людей у процесі набуття самототожності. Він підкреслює, що криза самоідентичності людини в сучасному соціумі продукує самотність та відчуження людей.

Слід розрізняти зовнішню та внутрішню самотність. Останню Н. Хамітов розглядає «як корелят комунікативності», що обумовлюється трансцендуючим характером людського буття. В результаті постійного виходу екзистенції за свої межі людина залишається постійно внутрішньо самотньою, як до попереднього стану власного Я, так і в ставленні до свого оточення. Іншою фундаментальною причиною внутрішньої самотності філософ називає принципову біполярність людського роду. Подолання цієї проблеми людського буття є можливим у внутрішній комунікації, яка має вільний характер та торкається смисложиттєвих орієнтацій.

Людина в процесі творення нового буття створює нові міжлюдські стосунки і в процесі світотворення долає ті деструктивні колізії, що супроводжують її на цьому шляху. Тобто вона приходиться до внутрішньо-комунікативних стосунків зі світом, до нової комунікації та взаємодії з ним, за типом «сродної праці» Сковороди. Не завжди людина тяжко переживає свою самотність та відчуження, закривається від світу чи ворогує з ним. Самотність може стати свідомим вибором людини – «висуненням-у-самотність». Таке самозаглиблення може мати конструктивне, життєтворче начало та світоцентричну спрямованість, результатом чого можуть бути нові зразки людської культури в

найрізноманітніших виявах: «Самотність підносить особистість над колективом і родом, приводить до спілкування з ним, до буття, а не перебуванню в них» [7, 10].

Отже, внутрішня самотність є досить суперечливим явищем. З одного боку, вона може стати свідченням глибинних, конструктивних особистісних змін, а з іншого – проявом дисгармонії особистісного розвитку, його самовідчуженням. Такі переходи можливі на межі екзистенції, балансування людини на межі своїх можливостей та бажання виходу за межі, відчуження від себе та соціуму. Ознакою гармонійної взаємодії людини з соціумом є відносно незалежні вияви раціональної, вольової та чуттєвої компоненти особистості, що є атрибутом цілісності та багатовимірності. Особливо слід враховувати різноспрямованість, поліцентричність сучасного світобуття. Відчуваючи на собі всі ці впливи, людина, реалізуючи свій творчий потенціал, також стає неоднозначною, різновекторною, багатовимірною, або навпаки – усамітнюється та відчужується. Розмірковуючи про духовність у XXI столітті С. Кримський зазначає: «Цивілізація робить людей богами раніше, ніж вони стають гідними статусу людини» [3, 469]. На зламі тисячоліть виникла загрозна колізія між цивілізацією та екзистенцією, що спричинена роздвоєністю духовного світу людини та тотальним домінуванням технічної раціональності, що поглиблює відчуження сучасної людини.

Тематику відчуження, як форму розвитку культури, в українському інтелектуальному дискурсі розробляє О. Александрова. Поняттям «відчуження» та «культура», які розглядалися як полярні, дослідниця надає нове тлумачення та вивчає їх в контексті суміжності, «як парні історичні феномени». Відчуження людиною своєї сутності обмежене світом наявного буття. Але втрата людської сутності відбувається не тому, «що останню хтось привласнив, а навпаки – привласнити можна тільки часткову сутність, ту, що унааявлена опредметненням» [1, 3]. На думку авторки, не опредметнення є історичним підґрунтям виникнення відчуження, а «нерозвиненість індивідуального духу, що заземлений усвідомленням поцейбічності» [1, 3]. Культура як форма об'єктивації людської діяльності включає в себе буття і небуття, а відчуження, як свідомо покладений процес, забезпечує їх рух та взаєморух.

Особливості етнонаціонального відчуження досліджуються в творчому доробку М. Братасюк. Вона звертає увагу на те, що проблема етнонаціонального відчуження є не тільки теоретичною проблемою, а стає актуальною практичною потребою в умовах розбудови молодшої української держави та формування національної свідомості людей, які мають будувати і розвивати нашу державу, примножувати її багатства і зміцнювати національну безпеку. Це завдання для національно свідомих людей, справжніх патріотів, а не відчужених «безбатченків», що неспроможні гармонізувати власне життя, не те що творити благо для людства. Нинішній кризовий стан українського суспільства є наслідком, у тому числі етнонаціонального відчуження українців, що тривало віками. І сьогодні ситуація не покращується, адже «в умовах інтенсивного наступу цивілізації на культуру як якісну характеристику організації суспільства, етно-національне відчуження є деструктивно-негативним феноменом, що, руйнуючи онтологічні, екзистенціальні, субстанціальні засади людського буття, загострює до критичної межі драматичність ситуації людського існування» [2, 7].

Людина, що не укорінена в своїй Батьківщині, втрачає глибинну «спорідненість» зі своєю землею, своїм народом і стає «перекотиполею», не несе відповідальності за свої дії. Надзвичайно актуальним на сьогодні є зауваження М. Поповича, який зазначає, що чим менше в суспільстві незалежних вимірів, тим ближчим до патології є такий соціальний організм. Залишається актуальним питання, що означає сьогодні цивілізаційний розвиток: «Йдеться про те, чи обов'язково прогрес породжує умови, за яких гинуть його здобутки» [5, 260]. Неможливо подолати деструктивні наслідки відчуження лише за допомогою досягнень науково-технічного прогресу, тож зі спектру можливих шляхів розв'язання проблеми, як один з ефективних засобів, постає самовдосконалення. На власному досвіді, у процесі самопізнання, самоусвідомлення, саморозуміння людина пізнає себе як гармонійну, цілісну особистість, що здатна осягнути всі аспекти свого буття (фізичний, соціальний, духовний) та подолати деструктивні аспекти як індивідуального, так і соціального буття.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що проблема ефективної взаємодії «особистість-суспільство», «людина-людина», як складових соціального організму, залишається актуальною темою для філософських

розвідок. В українських джерелах дослідження феноменів «відчуження» та «привласнення» здійснюється у контексті культуротворчого, етнонаціонального процесів, а також міжцивілізаційної комунікації за умов «розмивання» та інформаційної «прозорості» кордонів. Інтенсифікація комунікативних взаємозв'язків у сучасному суспільстві, стрімкий розвиток нанотехнологій зміщує акценти на сенсозначимі фактори, морально-етичну складову освоєння людиною навколишнього світу, підвищує роль етики відповідальності за наслідки своїх дій.

Українському народу в добу глобалістичних процесів, для того щоб досягнути «співмірності» життя, справжньої свободи, слід піднятися до розуміння і поваги всезагального, побороти прояви націоналістичної свідомості, підготувати себе до сприйняття чужого не як ворожого, а як іншого та дружнього. Формування різновекторної, багатовимірної особистості з рефлексивною етнічною свідомістю, яка через триєдність розуму, волі та емоційної сфери здатна гармонізувати не тільки власне життя, а внести цю гармонію в навколишній світ, є надзвичайно важливим як теоретичним, так і практичним завданням.

Література:

1. Александрова О. В. Відчуження як форма розвитку культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія та філософія культури» / О. В. Александрова. – К., 1996. – 52 с.

2. Братасюк М. Г. Етно-національне відчуження як філософська проблема (історико-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття ступеня доктора філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М. Г. Братасюк. – Тернопіль, 1995. – 35 с.

3. Кримський С. Б. Принципи духовності ХХІ століття / С. Б. Кримський // Дві Русі–Видання четверте, стереотипне – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – С. 468-484.

4. Коцюбинський В. Й. Привласнення як феномен становлення громадянського суспільства (Соціально-філософський аналіз) : монографія / В. Й. Коцюбинський. – К., 1999. – 385 арк.

5. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / М. В. Попович. – К. : Сфера, 1997. – 290 с.

6. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Г. Сковорода – Львів : Світ, 1995. – 528 с.

7. Хамитов Н. Философия одиночества. Опыт вживания в проблему. Одиночество мужское и женское / Н. Хамитов. – К. : Наукова думка, 1995. – 176 с.

8. Цимбалістий Б. Тавро бездержавності. Політична культура українців / Б. Цимбалістий. – К. : УВКР та Республіканської асоціації українознавців, 1994. – 62 с.

9. Шевченко В. І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ) / В. І. Шевченко. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – 244 с.

Рассматриваются особенности социально-философского осмысления понятий «отчуждение» и «присвоение» украинскими учеными. Освещается трансформация взглядов на их сущность, формы и особенности проявлений в современных культурных и социально-экономических условиях.

Ключевые слова: отчуждение, присвоение, познавательное присвоение, культура.

Peculiarities of social-philosophic apprehension of notions «alienation» and «assumption» are reviewed by Ukrainian scientists. The transformation of opinion to its entity, form and peculiarities of occurrence in modern cultural and socio-economic conditions are illustrated.

Keywords: alienation, assumption, cognitive assumption, culture.